

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Стаття присвячена розвитку селянських господарств після проведення реформ 60-70-х рр. ХІХ ст. Приділяється увага особливостям поширення ринкових відносин та становлення селянського підприємництва.

Ключові слова: реформи, селянство, Чернігівська губернія, дрібнотоварне виробництво.

В умовах розбудови незалежної української державності та реформування економіки важливим питанням залишається реформування аграрного сектора. Для успішного проведення відродження українського села необхідно здійснити аналіз проведених заходів щодо реформування аграрного сектора часів Російської імперії. Саме врахування досвіду минулого дозволить обрати найбільш оптимальні шляхи для досягнення найкращих результатів.

Завдяки роботам О.П. Реєнта, Ю.Г. Присяжнюка, М. Яворського, П.О. Хромова до наукового обігу було введено велику частину фактичного матеріалу стосовно соціально-економічного стану селянських господарств у пореформений період, а також відомості про розвиток торгівлі у регіоні.

Автор ставить за мету охарактеризувати специфіку розвитку селянських господарств Чернігівської губернії у пореформений період та особливості пристосування селянства до нових економічних умов.

Селянська реформа 1861 року, як і інші реформи 60-70-х років ХІХ ст., мали величезне значення для розвитку економіки. Вони дали поштовх розвитку ринкових відносин, пристосовуючи економіку Російської імперії до нових вимог. Хоча їх проведення і не призвело до розв'язання існуючих у державі проблем, але без них подальший соціально-економічний розвиток країни був би неможливий.

Самі реформи залишили здебільшого недоторканими старі засади самодержавства, в той же час, виявилися досить глибокими для економічного піднесення держави. В Україні вони мали досить обмежений характер, що було зумовлено політикою царського уряду. Економічне зростання в Україні відбувалося в тих галузях промисловості, які не мали відповідних природних умов у Росії, або ті, що постачали сировину та напівфабрикати для російської індустрії, як наприклад, кам'яновугільна промисловість та металургія. Розвиваючи ці галузі, уряд штучно стримував інші, ті, що успішно розвивалися на корінних російських територіях [24, 4].

В Україні індустріалізація сприяла подальшому поглибленню суспільного поділу праці, господарській спеціалізації окремих районів,

що сприяло розширенню внутрішнього ринку, хоча низька купівельна спроможність населення гальмувала його розширення. Величезне значення для розвитку внутрішнього ринку мало будівництво залізниць [6, арк. 2]. Для Лівобережжя була споруджена у 1868-1869 роках Курсько-Харківсько-Азовська залізнична дорога [23, 136], яка єднала Лівобережжя з чорноморсько-азовськими портами. Керівництво країни визнавало, що існує недосконалість розвитку транспортних шляхів і «повинна бути загальна погодженість рейкових і водних шляхів, і це важливе економічне питання нашої батьківщини залишається зовсім не вирішеним і навіть не порушеним» [16, 274].

Залізничний транспорт значно пожвавив географію та розвиток торгівлі. На українські ярмарки надходило багато промислових товарів із Росії, в той же час, з України в зворотному напрямку йшли в основному сільськогосподарські продукти та сировина. Україна займала провідне місце у хлібному експорті Російської імперії, і її доля у загальноросійському експорті зерна складала 42 %. І вже під кінець ХІХ ст. тільки через чорноморсько-азовські порти щорічно вивозилося близько 5 млн. тон зерна, що становило майже половину експортованого зерна імперії. При цьому ще частина зерна вивозилася через балтійські порти та сухопутним шляхом [15, 251].

Економічний розвиток зумовив великі зміни в становищі різних верств населення. Почалося формування нових класів. Селянин поряд з особистою свободою отримав можливість вибору між працею у власному господарстві чи наймом до інших господарств, промислових підприємств [31, 330-331]. Економічне, політичне та культурне життя все більше зосереджувалося в містах, хоча в них мешкало лише 13 % населення українських губерній [20, 514]. Наприкінці ХІХ ст. українці становили 80 % населення України, а на початку ХХ ст. – 74,1 % [26, 10].

Більшість українців, як і раніше, мешкали в селах. Відсутні точні дані по кількості населення у 60-70-х роках ХІХ ст. За переписом 1897 р. у Чернігівській губернії мешкало 2297 тис. людей, з них у сільському господарстві працювало 78,8 %; взагалі населення Лівобережжя становило 7568 тис. чоловік (79,8 %) [33, 10-11]. Українське сільське населення неохоче залишало сільське господарство й переходило до незвичної для нього роботи в промисловості. У світосприйнятті селян «існування від землі й надалі залишалося соціально справедливим, правильним, істинним життям... Чи не єдино правильним та справедливим джерелом добробуту, багатства українські хлібороби традиційно вважали хліборобську працю» [30, 22,37]. Тому поземельне питання не може «відсунути на другий план ніякі події, які б вони не були величні

і важливі» [25, 10].

Реформи відкрили нові перспективи для розвитку сільського господарства в нових умовах вільної ринкової ініціативи. Після реформений період ознаменував перемогу нових капіталістичних відносин на селі, що зумовило інтенсивний розвиток продуктивних сил, застосування сільськогосподарських машин, найманої праці, подальше розшарування селянства. Заможні господарі починають відігравати роль нової сили в економічному зростанні сільськогосподарського виробництва на селі. Але перехід до ринкових методів ведення господарства відбувся важко й повільно через незавершеність його реформування. В аграрному секторі спостерігалось переплетення різних соціально-економічних укладів, існування різних форм власності на землю й різних соціальних типів господарств. Це був час періоду глибоких соціально-економічних зрушень, пристосування до нових ринкових умов господарювання, оновлення суспільного життя держави, яка стала на капіталістичний шлях розвитку. Провідною рисою еволюції пореформеного господарства було те, що воно набувало все більшого підприємницького характеру, яке визначало його орієнтацію на високоприбуткові галузі. Складався новий тип господарства, який розвивався під впливом потреб ринку. Землеробство все більше перетворювалося у товарне виробництво, й товаром виступали не тільки продукти землеробства, але й сама земля, яка стає найголовнішою цінністю й основним предметом купівлі-продажу. «Вільний громадський обіг землі складає необхідну умову капіталістичного господарства» [32, 25]. Товарно-грошові відносини все більш розповсюджувалися та руйнували напівкріпацький характер поміщицького та селянського господарства.

Поглиблення суспільного поділу праці, подальший розвиток внутрішнього та зовнішнього ринків, взаємозв'язок сільського виробництва з переробною галуззю промисловості сприяли прогресу сільськогосподарського виробництва, створенню та розвитку товарного землеробства й скотарства, господарської спеціалізації губерній. Більш чіткою стає спеціалізація окремих районів України, які орієнтувались на ринок. Так, наприклад, утворюються райони торгівельного землеробства, цукробурякового господарства – південна частина Чернігівської губернії, Київська, Подільська, північно-західна частина Полтавської та північна частина Харківської; молочного виробництва – північна частина Чернігівської губернії Подільська та Волинська; тютюнництва – Чернігівська [4, арк.38] та Полтавська губернії [34, 12].

Поступовий розвиток капіталістичних відносин вимагав від селян інтенсифікації їхніх господарств та підприємливих рис. У певній частини селянства

існувало велике бажання досягти матеріального й економічного піднесення в боротьбі з іншими селянськими та поміщицькими господарствами. У приватному землеволодінні досить інтенсивно відбувались процеси диференціації та концентрації землі. Відчувався сильний вплив поміщицького землеволодіння на господарське життя сільського населення. Ця обставина часто мала вирішальне значення під час формування капіталістичних відносин [37, 12-13]. Відносний рівень продуктивності праці був досить низьким, а в сільськогосподарському виробництві він ще й відставав на три чверті від росту продуктивності праці в промисловості [29, 26]. Протягом пореформеного періоду відбувалось становлення селянських господарств фермерського типу. Їх частка була незначною – не більше 10-15 %, але вони стали реальною альтернативою поміщицькому господарству [7, арк.125]. Сільська буржуазія інтенсивно скуповувала землі дворян і наділи розорених селян. Завдяки розвитку капіталізму відбувається повільне, але постійне зростання прагнення до отримання агроекономічних знань, агрокультури [5, арк.7,62], упровадження та збільшення нових і удосконалених знарядь праці, машин, насіння, добрив, підвищення продуктивності, врожайності полів та товарності сільськогосподарського виробництва [2, арк.81,83]. Селянське господарство перестає бути, хоч і не повністю, частиною поміщицького. Крім забезпечення продуктами населення, вироблена селянами продукція широко реалізовувалась поза межами їх господарств. Селянське господарство з економічної точки фактично стало альтернативою поміщицькому.

Лівобережна Україна, на відміну від Правобережної та Південної України, менш активно включалася в ринкові стосунки. Останнім двом регіонам «сприяла їх близькість до південних портів, наявність зручних залізничних шляхів, приплив іноземного капіталу у промисловість Південної України тощо» [24, 94]. Землеробська праця залишалася для населення Чернігівської губернії головним заняттям та слугувала основним джерелом їхнього існування. Приватні власники, до яких належали дворяни, міщани, купці, вище духовенство, селяни-власники й різноманітні товариства хоч і становили всього 8 % господарств Лівобережжя, але володіли майже 41 % його земельного фонду. Понад 50 % усієї приватновласницької землі або 2,8 млн. десятин перебувало в руках дворян [22, 18]. Цей регіон був своєрідним буфером між відробітковим центром та капіталістичним півднем, і тому завдяки цьому мав багато контрастів. Кріпосне відробіткове господарство Чернігівської губернії змінювалося в інших губерніях перехідними формами до капіталістичного господарства, які були представлені такими висоорганізованими промислово-сільським господарським підприємствами, як маєтки Кеніга, Мекленбург-

Стрелицьких, Харитоненка тощо [8, арк. 33]. Сільське господарство, зберігаючи значні феодалні пережитки, страждало від порушення рівноваги та утисків на користь промисловості, тому значні кошти вкладались у промисловість за рахунок систематичного скорочення витрат на потреби села [9, арк. 73], і воно мало розвиватися завдяки розвитку залізничного транспорту, внутрішнього ринку, дешевого кредиту. Найбільш сильними залишки старої системи господарювання залишалися в Чернігівській губернії, особливо в її північних повітах [10, арк.133]. При чому, за виключенням деяких випадків, не існувало ніякого намагання до покращення систем ведення господарства [11, арк. 18зв.]. Оплотом кріпосницьких залишків у губернії були середні та дрібні власники. Полтавська губернія відрізнялася від Чернігівської більшою розмаїтістю умов та способів ведення господарства [12, арк. 19зв.]. Найбільш різноманітною у цьому відношенні була Харківська губернія. Взагалі в Україні з дев'яти губерній капіталістична система переважала в шести, змішана – у двох (Полтавській і Харківській) [13, арк. 37], а відробіткова – лише в Чернігівській [21, 307]. Проте в кожній із цих губерній не було в чистому вигляді відробіткової чи капіталістичної системи господарства [17, 48].

Основу матеріально-технічної бази в сільському господарстві складала земля. Незважаючи на поступове зниження питомої ваги протягом пореформеного періоду, надільна земля залишалась основою селянського землеволодіння, яке складалося з надільної й приватної землі. При тогочасному рівні ведення землеробства надільне землеволодіння не задовольняло потреби селянського господарства в землі, тим більше, що воно було дуже нерівномірно розподілене між окремими розрядами селян. Для того, щоб розширити земельне користування, селяни купували та орендували землю. Фактичне землекористування складалось із землі, що була у власності селян, плюс орендована земля, що використовувалась у господарстві, мінус земля, здана в оренду іншим господарям. Форми землекористування часто не співпадали з формами землеволодіння. Велика кількість селянських громад при формальному збереженні общинної форми землеволодіння фактично користувалась землею подвірною. Адже упродовж усього досліджуваного періоду середні показники кількості земельних наділів на душу населення в районі були дуже низькими і, наприклад, у середині XIX ст. становили 3,8 десятин [1, Арк.177].

Скорочення селянських наділів колишніх поміщицьких селян стало головним стимулом переходу до ринкових методів господарювання й швидкого розвитку промислів як джерела додаткового прибутку для оренди землі, сплати викупних платежів та податків.

Становище державних селян після реформи 1861 р. було значно кращим, ніж колишніх поміщицьких. Вони одержали у землеволодіння на 1,3 % землі більше, ніж до реформи. У середньому кожен державний селянин одержав по 4,5 десятини землі [28, 92-95].

Нестачу надільної землі селяни змушені були компенсувати або за рахунок купівлі, або за рахунок оренди. Крім того, ними щорічно орендувалося 10-15 % до надільної землі, і за кожен десятину сплачувалося в залежності від регіону від 2 до 18 крб. [14, арк.72]. У місцевостях, де наділи були явно недостатні для забезпечення продовольством, селяни прагнули здати їх в оренду й повністю переключитися на промислову діяльність. Певна частина кустарів навпаки вклала отримані від промислів кошти в оренду землі, якої бракувало.

Зростання ринкового попиту на сільськогосподарську продукцію зумовило тенденцію до збільшення селянських посівних площ і зміни їх структури. Розпочинається процес товаризації землеробства. Починають масово вирощувати такі культури, як озиме жито, ярова пшениця, ячмінь і овес [36, 442-443].

Особливістю селянського землекористування залишалось малоземелля, примітивна техніка землеробства, низька врожайність, відсутність добрив. Ці чинники зумовлювали систематичні неврожаї на селянських полях. Така ситуація примушувала селян шукати додаткових джерел прибутку – в сфері кустарного виробництва.

Пореформений розвиток тваринництва був складовим селянських промислів, пов'язаних з обробкою тваринної сировини. Товаризація скотарства у перші пореформені десятиліття мала свої особливості. Особливо посилилась спеціалізація тваринництва окремих місцевостей Лівобережжя. Центрами товарного тваринництва стала Чернігівська та Харківська губернії. Значна частина худоби з цих місцевостей Лівобережжя вивозилася в Курську, Тульську, Воронезьку губернії [3, арк. 2,3].

Зростання товарності селянського господарства у пореформені роки сприяло зростанню попиту на аграрні знаряддя праці. Основним реманентом, якого потребували селяни, були плуги, молотарки, жатки, косарки й сівалки. Машинобудівельна техніка фабричного виробництва була доступною лише для поміщицьких економік та господарств заможних селян, тому у 70-ті рр. XIX ст. на Лівобережжі зростає попит на продукцію кустарного сільськогосподарського машинобудування.

Після реформи 1861 р. відбулись зміни в системі оподаткування селян. Усі селяни, незалежно від свого юридичного статусу до реформи, обкладались подушним податком. Колишні поміщицькі селяни сплачували викупні платежі, а селяни, які не

перейшли на викуп, продовжували виконувати різні повинності. Колишні державні селяни сплачували на користь держави оброчний і подушний податки [27, 35]. Крім того, на селянські господарства поширювались різноманітні місцеві платежі. Серед них шляховий, підводний військовий, поштовий, постоевий, підводний арештантський.

Податки з селянських господарств не враховували прибутковості наділів, по Лівобережній Україні податки й збори становили половину чистого прибутку селянського господарства [35, 104]. Так, у звіті Харківській губернській управі голова Вовчанської земської управи В.Г. Кокольцев зазначав, що платежі й витрати селян до бюджету не покривають доходи з наділу й «примують селян займатися різноманітними промислами» [18, 7].

Таким чином, діяльність держави протягом періоду, що вивчається, була важливим чинником розвитку селянських господарств. Тісний зв'язок селянських промислів із землеробством є безперечним фактором соціально-економічного розвитку району. Значні податки зменшували прибутковості селянських господарств у перші пореформені десятиліття, тому частина селян змушена була шукати заробітку за межами своїх земельних наділів. Внаслідок цього частина селян перетворювалась на промисловиків та кустарів для пошуку нових джерел доходу.

Посилання

1. Державний архів Сумської області, ф. 828, оп. 1, од. зб. 82, арк. 177.
2. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 73, оп. 2, од. зб. 909, арк. 81, 83.
3. ДАХО, ф. 51, оп. 1, од. зб. 55, арк. 2, 3.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 55, од. зб. 1351, арк. 38.
5. ДАЧО, ф. 138, оп. 1, од. зб. 4, арк. 7, 62.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 1191, оп. 3, од. зб. 7, арк. 2.
7. ЦДІАК України, ф. 1191, оп. 1, од. зб. 356, арк. 125.
8. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 701, од. зб. 448, арк. 33.
9. ЦДІАК України, ф. 1680, оп. 1, од. зб. 69, арк. 73.
10. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 706, од. зб. 230, арк. 133.
11. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 533, од. зб. 242, арк. 18 зв.
12. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 533, од. зб. 242, арк. 19 зв.
13. ЦДІАК України, ф. 318, оп. 1, од. зб. 128, арк. 37.
14. ЦДІАК України, ф. 318, оп. 1, од. зб. 135, арк. 72.
15. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів: Світ, 1996. – 448 с.
16. Государственная Дума. Второй созыв. Обзор деятельности комиссий и отделов. – СПб.: Государственная Типография, 1907. – 822 с.
17. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 192 с.
18. Доклад Харьковской губернской земской управе В.Г. Колокольцева. – Х.: Тип. губ. правления, 1899. – 59 с.
19. З історії суспільно-економічного розвитку та класової боротьби на Україні (XVI – початок XX ст.). – К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1960. – 272 с.
20. Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2: Від Великого Жовтня до наших днів. – 534 с.
21. Історія народного господарства Української РСР. У 3-х т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1: Економіка докапіталістичних формацій. – 463 с.
22. Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1888. – Ч. 2. – 75 с.
23. Крутиков В.В. Крестьянское предпринимательство в угольной промышленности Донбасса в пореформенный период // Актуальные проблемы аграрной истории Украины: Сб. научн. работ. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – 188 с.
24. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 282 с.
25. Мануилов А.А. Поземельный вопрос в России // Аграрный вопрос. Сборник статей. Издание кн. П.Д. Долгорукого и И.И. Петрункевича. – М.: Беседа, 1906. – Т. 1. – С. 10-78.
26. Наулко В.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. Культура і побут населення України. – К.: Либідь, 1991. – 232 с.
27. Обзор деятельности земств по развитию земледелия, промышленности и торговли. – СПб.: Изд-во Г.У.З. и З., 1914. – Т. 5. – 255 с.
28. Памятная книжка Харьковской губернии на 1866 год. – Х.: Тип. ун-та, 1866. – 139 с.
29. Пол Грегори. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX ст.). Новые подсчеты и оценки. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – 256 с.
30. Присяжнюк Ю.Т. Українське селянство XIX – XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2002. – 120 с.
31. Реснт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 338 с.
32. Рожков Н. К аграрному вопросу. – М.: Типо-лит. Т-ва Н.Н. Кушнарёв и К^о, 1905. – 26 с.
33. Статистический справочник по югу России. – Полтава: Электрическая типо-лит. преем. «И.А. Дохман», 1910. – 75 с.
34. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К.: КГУ, 1973. – 189 с.
35. Хромов П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России. – М.: Высшая школа, 1982. – 240 с.
36. Цифровые данные к обзору Харьковской губернии в сельскохозяйственном отношении за 1903-1904 год. (По сообщениям корреспондентов). – Х.: Б.и., 1906. – 676 с.
37. Якименко М.А. Переселення селян з України на Далекий Схід в епоху ринкових відносин кінця XIX – початку XX ст. – Полтава: Інтер Графіка, 2003. – 129 с.

Шелихова В.В. Особенности развития крестьянских хозяйств Черниговской губернии во второй половине XIX в.

В статье рассматривается развитие крестьянских хозяйств после проведения реформ 60-70-х годов XIX ст. Уделяется внимание особенностям распространения рыночных отношений и зарождению крестьянского предпринимательства.

Ключевые слова: реформы, крестьянство, Черниговская губерния, мелкотоварное производство.

Shelikhova V.V. Some peculiarities of development of peasant economies of Chernihiv province in the second half of XIX centuries

The article is devoted to development of peasant economies after the leadthrough of reforms 60-70th years of XIX century. Attention to the features of distribution of market relations and becoming of peasant enterprise is given.

Keywords: reforms, peasantry, Chernihiv province, small-scale production.

01.04.2011 p.